

Стопански
факултет

Социално- икономически анализи

Книга 2/2021 (20)

DOI: 10.54664/QYGJ6233

Силвия Георгиева*

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ЖЕНИТЕ ПРЕДПРИЕМАЧИ В БЪЛГАРИЯ

Silviya Georgieva

COMPETITIVENESS OF FEMALE ENTREPRENEURS IN BULGARIA

Abstract: The intensive development of women's entrepreneurship in Bulgaria arouses great interest among researchers, policy makers, institutions, and media. Therefore, the current paper aims to address some of the key issues related to this phenomenon. In particular, it attempts to reveal the prerequisites that encourage women to found and run their own business, the role of training in this process, and the important knowledge that enables women to take entrepreneurial initiatives. The study is based on data from a survey through a standardized questionnaire among 176 female entrepreneurs in the country.

Keywords: entrepreneurship; women's entrepreneurship; training; knowledge; competitiveness.

Въведение

Все по-активното участие на жените в основаването и управлението на собствени бизнеси интензифицира и изследванията в тази област. Женското предприемачество бележи бърз ръст през последните десетилетия, а приносът на дамите към развитието на местните общности и националната икономика е безспорен. Тази проблематика предизвиква интереса не само на учените, но и на различни институции и организации, които насърчават предприемачеството. Целта е да се формират ефективни политики, за да се подкрепи неговото развитие. Сред важните изследователски въпроси по отношение на тази тематика е разкриването на основните предпоставки за активното включване на жените в бизнеса. Изследването на ролята на обучението и основните знания, които са ключови за успеха на женските предприемачески инициативи, е източник на полезна информация за формиране на учебни програми, насочени към жените, които имат идеи и стремеж за създаване на свой бизнес. Тези дейности влияят върху изгражданите конкурентни предимства и пазарната позиция на техните фирми. Целта на публикацията е да се разгледат и анализират предпоставките, значението на обучението и на придобиването на специфични знания, които влияят върху предприемаческата активност и пазарните позиции на бизнесите, създавани и управлявани от дами. На основа на проведено изследване сред 176 жени предприемачи са формирани някои обобщения по тези изследователски въпроси.

* Силвия Георгиева – главен асистент, доктор, катедра „Предприемачество“, УНСС, София, e-mail: s.georgieva@unwe.bg

Женско предприемачество – същност и особености

Съвременният начин на живот налага всеки човек поне веднъж в живота си поради различни обстоятелства да действа като предприемач. Тази констатация дава основание на някои автори да определят все по-често обществото, в което живеем днес, като „общество на предприемачите“¹.

Предприемачество се свързва най-вече със започването на нов бизнес или нова форма на самостоятелна заетост; създаване на нова структура; индивидуалното, екипното или от утвърден бизнес разширяване на съществуващата дейност². Женското предприемачество отговаря на тази дефиниция с пояснението, че именно жените избират да основат и ръководят своя фирма³.

Освен със създаването на ново предприятие и дребния бизнес предприемачеството се асоциира и с големи компании, както и с нестопански или неправителствени организации. Динамиката на средата изисква всички тези бизнес и обществени организации да имат предприемаческо поведение⁴.

Забележителен е ръстът на създаваните фирми от дами по целия свят, което насърчава изследователите да търсят причините за техния стремеж към предприемачество. Ако преди 1970 г. жените, занимаващи се с бизнес, са по-скоро рядкост, в периода от 1980 до 1988 г. общият брой на предприемачите в САЩ се увеличава с 56%, а на жените сред тях, със собствена стопанска дейност – с 82%⁵. Същевременно женското предприемачество като научно направление за кратък период от време се развива изключително интензивно⁶. Изследванията по тази тематика се ускоряват от 80-те години на минали век⁷. В исторически план най-напред проучванията на учените са насочени към профила на жените, основаващи и/или ръководещи свой бизнес. Познанията в тази област се разширяват с въпроси, изясняващи по какъв начин дамите стават предприемачи, какви са последиците от тяхната дейност, кои са влияещите психологически и контекстуални фактори, подпомагащи или възпрепятстващи техните инициативи, дали и доколко те се различават от тези, които са валидни за мъжете⁸.

Сред основните изследователски въпроси, на които учените търсят отговори, са кои *предпоставки* могат да ускорят растежа на женското предприемачество. Често се дискутират *личните качества, условията на средата, достъпът до и ролята на образованието, предоставянето на необходимите знания, които да дадат възможност за създаване на бизнеси с по-висока конкурентоспособност*

¹ Чавдарова, Т. *Социална вграденост на дребното предприемачество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 18.

² Андонова, В., Кръстева, М. (с участието на Георгиев, Я. ИИП, Исаза, Е., Университет на Андите, Колумбия). *Национален доклад на GEM предприемачеството в България 2016/17*. Сдружение „Глобален предприемачески мониторинг“, 2017, с. 20.

³ Христова, В., Стоянов, И. *Предприемачеството: теоретични основи и практически измерения*. В. Търново: Ай анд Би, 2015, с. 45–46.

⁴ Дракър, П. *Новаторство и предприемачество: практика и принципи*. София: Изд. „Христо Ботев“, 1992, 185–186.

⁵ Coughlin, J. (Thomas, A.). *The Rise of Women Entrepreneurs: People, Processes, and Global Trends*. QUORUM BOOKS, 2002, pp. 6.

⁶ Jennings, J., Brush, C. *Research on Women Entrepreneurs: Challenges to (and from) the Broader Entrepreneurship Literature?* *Academy of Management Annals*, Vol. 7 Issue 1, 663–715. DOI: 10.1080/19416520.2013.782190, 2013, pp. 697.

⁷ Dean, H., Larsen, G., Ford, J., Akram, M. *Female Entrepreneurship and the Metanarrative of Economic Growth: A Critical Review of Underlying Assumptions*. *International Journal of Management Reviews*, Vol. 21, 24–49, DOI: 10.1111/ijmr.12173, 2019, pp. 35.

⁸ Jennings, J., Brush, C. *Research on Women Entrepreneurs: Challenges to (and from) the Broader Entrepreneurship Literature?* *Academy of Management Annals*, Vol. 7 Issue 1, 663–715. DOI: 10.1080/19416520.2013.782190, 2013, pp. 664.

При осъществяване на собствена стопанска дейност значение имат *личните характеристики* на предприемача, различните културни и контекстуални фактори, а резултатът от тази дейност допринася за развитието на местната общност и националната икономика като цяло⁹.

Ключовото значение на предприемача в бизнес организацията, а и в обществото, го превръща в обект на многобройни проучвания, които правят опит да очертават *профила* му, както и изпълняваните от него роли: иноватор (Шумпетер), лидер (Кирцнер), предприемачът като мениджър и мениджърът като предприемач (Кантилон), стратег и агент на промяната (Дракър), интегратор и координатор на ресурси (Касон и Сей)¹⁰. Дискусионен относно личността на предприемача остава въпросът дали той трябва да се дефинира само чрез *персоналните* си характеристики, или чрез неговите *действия*, което формира поведенческия подход при определяне на профила му¹¹.

Важността на личните умения и качества на предприемача превръща тяхната обективна оценка във важен елемент при вземане на решение за започване на нов бизнес¹². Изследванията в тази област показват, че жените като цяло са по-песимистични, с по-ниско самочувствие и изпитват по-голям страх от провал¹³. В процеса на *обучение* обаче могат да се използват иновативни подходи, насочени към справяне с ниското им самочувствие. Такъв подход например е привличането на жени предприемачи като лектори в учебните заведения, които могат да се превърнат в добри примери и модели за подражание¹⁴.

Личностните характеристики като самочувствие, страх от загуби, умение за използване на благоприятни възможности са по-силно въздействащите фактори, за разлика от дохода, благосъстоянието, възрастта и професионалната позиция, които влияят по-слабо върху решението на жените да започнат собствен бизнес¹⁵.

Констатира се, че хоризонталната сегрегация, по-ниската самооценка и по-ограниченият начален капитал са сред присъщите характеристики на женското предприемачество¹⁶. Същевременно избягването на риска и страхът от провал са основни пречки пред реализирането на предприемаческите амбиции на дамите^{17, 18}. Всичко това показва определящото значение на *средата* за осигуряване на благоприятни възможности за развитие на бизнес. Още повече, че в свои публикации Питър Дракър разглежда риска и сигурността не като противоположни, а като паралелни процеси¹⁹.

Същевременно, за да се насърчи предприемаческата култура, трябва да се вземат предвид също така индивидуалната креативност за разработване на нови продукти и услуги, способността да се поема риск, комбинираното използване на ресурси и социален капитал²⁰. Творчеството

⁹ Chowdhury, F., Audretsch, D. Institution as looting apparatus: impact of gender equality and institutions on female entrepreneurship. *Eurasian Business Review* 4: 207–225, 2014, pp. 207.

¹⁰ Тодоров, К. *Бизнес предприемачество*. София: БАРМП, 2015, с. 196–201.

¹¹ Тодоров, К., Колоров, К., Керезиев, Ил., Руйчев, С. *Динамичните предприемачи в България: състояние, тенденции, нужди, обучение*. София: УИ „Стопанство“, 2004, с. 26.

¹² Coughlin, J. (Thomas, A.). *The Rise of Women Entrepreneurs: People, Processes, and Global Trends*, QUORUM BOOKS, 2002, pp. 114.

¹³ Alda's-Manzano, J., Marti'nez-Fuentes, C., Pardo-del-Val, M. *Women Entrepreneurship and Performance* (Chapter in book – Women's Entrepreneurship and Economics), 10.1007/978-1-4614-1293-9_7, 2012, pp. 105.

¹⁴ Hahn D., Minola, T., Van Gils, A., Huybrechts J. Entrepreneurial education and learning at universities: exploring multilevel contingencies. *Entrepreneurship & Regional Development*, vol. 29, nos. 9–10, 945–974 <https://doi.org/10.1080/08985626.2017.1376542>, 2017, pp. 967.

¹⁵ Chowdhury, F., Audretsch, D. Institution as looting apparatus: impact of gender equality and institutions on female entrepreneurship. *Eurasian Business Review* 4:207–225, 2014, pp. 208.

¹⁶ Alda's-Manzano, J., Marti'nez-Fuentes, C., Pardo-del-Val, M. *Women Entrepreneurship and Performance* (Chapter in book – Women's Entrepreneurship and Economics), 10.1007/978-1-4614-1293-9_7, 2012, pp. 105.

¹⁷ Петев, Б. Икономическата сигурност, фактор за национална сигурност. *Бизнес посоки*, бр. 1 /2021, БСУ, Бургас, 2021, с. 69–73.

¹⁸ Tsyganova, T., Shirokova, G. Gender Differences in Entrepreneurship: Evidence from Gem Data. *Organizations and Markets in Emerging Economies*, Vol. 1, No. 1(1), 2010, pp. 123.

¹⁹ Дракър, П. *Мениджмънт за бъдещето*. Варна: Карива, 1997, с. 15.

²⁰ Dastourian, B., Kesim, H., Amiri, N., Moradi, S. *Women Entrepreneurship: Effect of Social Capital*. Innovation and Market Knowledge, AD-minister N°. 30 january-june, pp. 115–130. DOI: 10.17230/ad-minister.30.6 www.eafit.edu.co/ad-minister, 2016, pp. 125

и емоционалната интелигентност са предпоставки, които имат силна положителна връзка по отношение на намеренията на студентите за подемане на предприемачески инициативи в социалната сфера²¹. В тази връзка личният избор на жените предприемачи е един от ключовите фактори за успех на тяхната фирма, докато бариерите от структурен и нормативен характер могат да влияят върху техните предпочитания, въпреки че ги засягат в различна степен²². Поради тези причини в литературата се обръща внимание на *предпоставките*, които провокират създаването и развитието на бизнеси от жени. В изследователския фокус попадат личната ефективност, умението за установяване и използване на различни възможности, притесненията от претърпяване на загуби²³.

Повишаването на *конкурентоспособността* на предприятията, създадени и управлявани от дами, включва прилагането на стратегии за използване на нови технологии и реализиране на иновации, както и получаване на предимство чрез активно участие в *мрежа и партньорства*²⁴. Автори като Мейер и Майер (2016) считат, че създаването на *партньорства*; местното лидерство; инфраструктурната осигуреност; достъпът до възможности; политиката, осигуряваща стабилност и *безопасна среда*, са *предпоставки*, благоприятстващи развитието на бизнеса²⁵.

Подобряването на *бизнес средата*, достъпът до капитал и *знания* за жените предприемачи в по-слабо развитите страни обаче може да не са достатъчни, за да се увеличат шансовете им за успех в бизнеса. Необходимо е действията да бъдат ориентирани и към социалните норми, защото тежестта на семейните отговорности ограничава техните възможности като предприемачи²⁶.

Между личните качества и мотивацията за започване на бизнес, както и между предприемаческото *обучение* и предприемаческия успех се установява връзка. Фокусът върху въвеждането на обучение по предприемачество още в началното училище се основава на разбирането, че качества като самостоятелност, креативност и независимост могат по-лесно да се формират в децата и младите хора, което на по-късен етап да ги насърчи за включване в самостоятелна стопанска дейност²⁷. Европейската комисия в свои документи очертава ползите от образованието по предприемачество не само за създаване на предприятия, работни места и иновации, но и за формиране на личности, които имат способностите да превръщат своите идеи в действия чрез креативно и самоуверено поведение²⁸. Неслучайно една от най-често посочваните бариери пред жените предприемачи е именно недостатъчният достъп до *обучение* през целия живот, както и за развитие на техните *бизнес умения* и *предприемаческа компетентност*²⁹.

²¹ **Tiwari, P., Bhat, AK., Tikoria, J.** An empirical analysis of the factors affecting social entrepreneurial intentions. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, Volume: 7, Issue: 1, DOI: 10.1186/s40497-017-0067-1, 2017, p. 1.

²² **Fleck, E.** (2015). To Grow or Not to Grow: Challenges or Choices for Female Entrepreneurs? *Journal of Business Diversity*, Vol. 15 Issue 2, 27–45, 2015, pp. 27.

²³ **Camelo-Ordaz, C., Diáñez-González, J. R., Ruiz-Navarro, J.** The influence of gender on entrepreneurial intention: The mediating role of perceptual factors. *BRQ Business Research Quarterly*, Volume 19, Issue 4, October–December 2016, Pages 261–277, 2016, pp. 272.

²⁴ **Coughlin, J.** (Thomas, A.). *The Rise of Women Entrepreneurs: People, Processes, and Global Trends*. QUORUM BOOKS, 2002, pp. 131.

²⁵ **Meyer N.** The Impact of Work Experience on Selected Entrepreneurial Factors. *Polish Journal of Management Studies*, Vol. 22 No. 2, DOI: 10.17512/pjms.2020.22.2.17, 2020, pp. 248.

²⁶ **Berge, L., Pires, A.** Gender, formality, and entrepreneurial success. *Small Business Economics*, 55: 881–900 <https://doi.org/10.1007/s11187-019-00163-8>, 2020, p. 897.

²⁷ **Meyer N.** The Impact of Work Experience on Selected Entrepreneurial Factors. *Polish Journal of Management Studies*, Vol. 22 No. 2, DOI: 10.17512/pjms.2020.22.2.17, 2020, p. 249.

²⁸ **Hahn, D., Minola, T., Van Gils, A., Huybrechts J.** Entrepreneurial education and learning at universities: exploring multilevel contingencies. *Entrepreneurship & Regional Development*, vol. 29, nos. 9–10, 945–974 <https://doi.org/10.1080/08985626.2017.1376542>, 946, 2017.

²⁹ **Bekh, O.** Training and Support for Women's Entrepreneurship ETF Working Paper. *European Training Foundation*, 2014, p. 8.

За разлика от мъжете, жените по-рядко завършват инженерни и технически науки, а освен това имат и по-малко опит на управленски, научни и технически позиции, което кара някои автори да считат, че са по-малко подготвени за предприемаческа дейност³⁰.

Тези основания са причината различни институции да предлагат *знанията* по предприемачество да се фокусират, като се обърне специално внимание на недостатъчно представените обществени групи, сред които са и жените, по отношение на създаването и развитието на собствен бизнес. Чрез подобно обучение уверените в себе си студенти благодарение на придобитите знания и умения, свързани с развитие на предприятие, биха били способни да се справят с факторите на средата и да вземат информирани решения³¹.

Данните от проведени изследвания показват, че личното отношение и иновативността могат да се провокират от предоставени подходящи *знания* и формирани умения. Трябва да се отбележи обаче, че предприемачите са консервативни по отношение на риска, трудно се справят с най-лошите обстоятелства и загубите, които са неизменна част от тяхната дейност³². Това може да се коригира с подходящи *знания*, за което свидетелстват резултатите от много проучвания. Те показват, че ефектът от обучението върху представянето на предприемачите е положителен и значителен. Неговата възвръщаемост е по-висока в САЩ, отколкото в европейските страни, както и при жените, отколкото при мъжете³³. Други автори също потвърждават, че обучението има по-голямо влияние върху жените, отколкото сред мъжете относно започването на собствен бизнес³⁴.

Особено важно за жените предприемачи е формалното *образование*, което дава възможност за натрупване на кодифицирани знания, осигуряващи участието им на определен пазар на труда и включването им в подходящи социални *мрежи*. Това пък им дава достъп до увеличаване на некодифицираните знания, обхващащи опит, практическо обучение и неформално образование, спомагащо за развитието на различни бизнес умения³⁵.

Повишаването на предприемаческата активност сред жените и конкурентоспособността на техните бизнеси е свързана с познаване на предпоставките и необходимите знания, които ги насърчават да създадат фирма.

Методологическа рамка на изследването

Целта на проведеното изследване е да се проучат, анализират и установят специфични характеристики на жени предприемачи в нашата страна. Чрез анкетна карта е получена и обработена информация за личността на дамите (образователно равнище, възраст и др.), създали и управляващи свой бизнес, както и за техните *фирми* (предмет на дейност, година на започване на дейността, големина на бизнес организацията). Изследвани са основни параметри на *бизнес дейността* им (тенденция и темп на развитие, конкурентоспособност, позиция на вътрешния пазар, участие на чужди пазари), както и някои *специфични* аспекти, като подбуди, проблеми и предимства на дамите предприемачи, равни възможности за започване и развитие на бизнес в нашата страна, условия и предпоставки за успех.

³⁰ Dean, H., Larsen, G., Ford J., Akram M. Female Entrepreneurship and the Metanarrative of Economic Growth: A Critical Review of Underlying Assumptions. *International Journal of Management Reviews*, Vol. 21, 24–49, DOI: 10.1111/ijmr.12173, 2019, p. 34.

³¹ Westhead, P., Solesvik, M. Entrepreneurship education and entrepreneurial intention: Do female students benefit? *International Small Business Journal*, Vol. 34(8) 979–1003, 2016, p. 980.

³² Devi, T., Panigrahi, Sh, Maisnam, Ch., Alyani, W., Bino, E. The Female Entrepreneurs' Attitude Towards Entrepreneurship How Entrepreneurial Orientation and Desirability Influence Intention of Entrepreneurial Students? *Delhi Business Review*, vol. 20, No. 2, July – December, 2019, p. 11.

³³ Van der Sluis, J., van Praag, M., Vijverberg, W. Education and Entrepreneurship Selection and Performance: A Review of the Empirical Literature. *Journal of Economic Surveys*, volume: 22, issue: 5, pages: 795–841, DOI: 10.1111/j.1467-6419.2008.00550.x, 24, 2008, p. 795.

³⁴ Tsyganova, T., Shirokova, G. Gender Differences in Entrepreneurship: Evidence from Gem Data. *Organizations and Markets in Emerging Economies*, Vol. 1, No. 1(1), 2010, p. 139.

³⁵ Chowdhury, F., Audretsch, D. Institution as looting apparatus: impact of gender equality and institutions on female entrepreneurship. *Eurasian Business Review* 4:207–225, 2014, p. 210.

В рамките на настоящата статия се търсят отговори на следните изследователски въпроси:

➤ Кои са предпоставките за развиване на успешен бизнес от жените предприемачи?

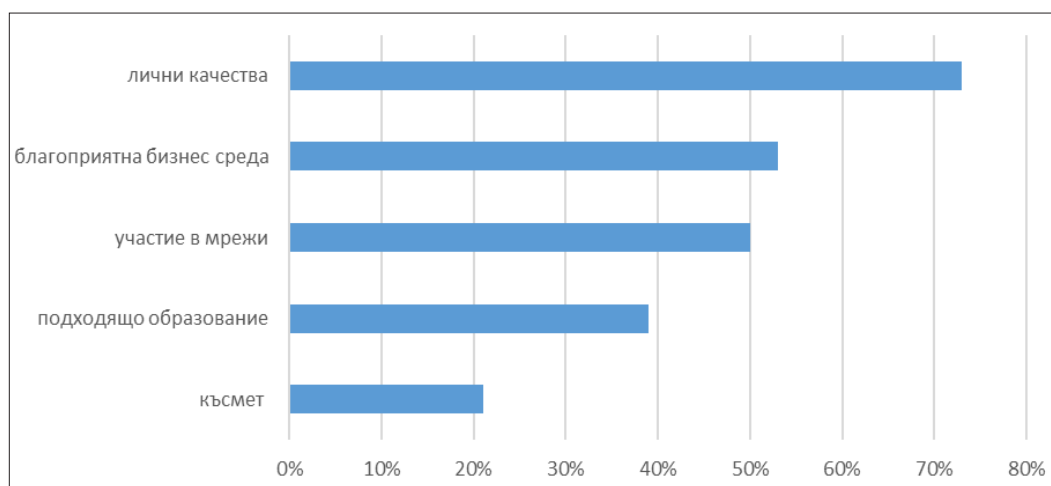
➤ Кои са ключовите знания, необходими на предприемача, и какво е значението на обучението за започване и развитие на предприемачески дейности?

➤ Кои са конкурентните предимства на фирмите, управлявани от жени предприемачи, и какво е равнището на използваното оборудване в техните бизнеси?

Проучването е предшествано от критичен преглед на литературата по разглежданата проблематика. На тази основа са оформени изследователските въпроси и е подготвен и структуриран въпросник за провеждане на изследването. Анкетирани са 176 дами, които имат собствен бизнес в България, а периодът на провеждане на изследването е преди настъпване на пандемията, породена от COVID-19. Тези неочаквани и необичайни условия са основание за провеждане на последващо проучване, което да установи дали и доколко има промяна в позициите на дамите, занимаващи се с бизнес. Жените предприемачи, участвали в изследването, се отличават по възраст, опит в бизнеса, образование, секторна принадлежност и големина на техните фирми. Получената информация е обработена и анализирана, като са направени и някои изводи за състоянието и особеностите на женското предприемачество в нашата страна.

Резултати от проведеното изследване

Анкетираните жени предприемачи в рамките на проведеното проучване категорично считат, че *личните качества* са определящи за успех в бизнеса (фиг. 1.).

Фигура 1. Най-важни предпоставки за успех в бизнеса

(Процентите надвишават 100%, тъй като респондентите са давали повече от един отговор)

Вероятно това се дължи на факта, че личността на предприемача е с ключово значение не само за създаването, но и за развитието на фирмата. Те често са свързвани със способността да се поема риск, да притежават лидерски качества, да преследват упорито своите цели, но същевременно да са гъвкави и да реагират бързо на промените. Неслучайно един от интересните спорове сред изследователите е дали предприемачът се ражда, или се изгражда като такъв под въздействието на различни фактори. Въпреки че изследването е направено преди пандемията, породена от появата на COVID-19, не е изненадващо, че на второ място дамите, създали и управляващи свои фирми, са посочили *благоприятната бизнес среда*. Вероятно в настоящата ситуация този отговор би получил още по-голяма подкрепа. Сред първите три основни *предпоставки* за успех в предприемаческите дейности респондентите са поставили *участието в мрежи*. Наличието на контакти е фактор за по-висока *конкурентоспособност*, тъй като те са източник на информация и предоставят възможност за изграждане на партньорски отношения с други фирми от същия

или от други сектори. Техният стремеж да разширяват професионалните си мрежи личи и от желанието да са част от различни клубове и организации, включително и такива, които обединяват и защитават интересите на жени предприемачи. Друга основна предпоставка за създаване на конкурентоспособен бизнес, според анкетираните, е наличието на *подходящо образование*, което да е предоставило нужните познания и формирало основните умения, необходими за стартиране и развиване на фирма. Акцентът върху образованието е обясним и с обстоятелството, че голяма част от жените предприемачи в нашата страна са завършили висше училище и имат придобити бакалавърска или магистърска степен. Много малка част от респондентите посочват, че за успеха в бизнеса са важни щастливи обстоятелства, които не зависят от конкретната личност. В тази връзка може би е много подходящо да се припомнят думите на Иван Семов, който учил своя син – видния български предприемач и благодетел Пенчо Семов (1873–1945 г.), че в „бизнеса шансът не е без значение, но трудът, постоянството и неопетненото име, което дори за враговете да означава доверие и неподкупност, са най-важни за успеха“³⁶.

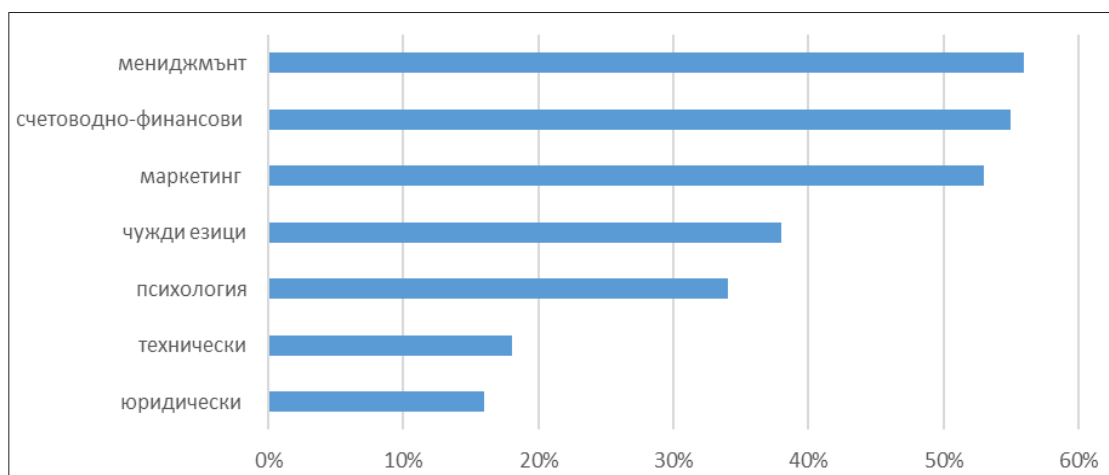
Категорична е позицията на жените, притежаващи свой бизнес, че *образованието е много важен фактор* за постигане на висока конкурентоспособност (табл. 1.). Почти половината от анкетираните изразяват такова мнение, а малко над 30% приемат, че образованието е много важно за успеха в предприемаческата дейност като по-скоро вярно твърдение. Сумарно едва 14% смятат, че то не е предпоставка за създаване на успешен бизнес. Около 8% са заявили, че не могат да преценят доколко образованието е важно за успеха на предприемачите.

Таблица 1. Твърдението, че „образованието е много важно за успеха на предприемача“, е:

Вярно	47%
По-скоро вярно	31%
Не мога да преценя	8%
По-скоро невярно	9%
Невярно	5%

Наличието на обратната връзка от бизнеса при съставянето и актуализирането на *учебните планове* по предприемачество е съществен елемент за повишаване качеството на обучение и предоставянето на *знания* и формирането на *умения*, необходими за създаване и развиване на предприятие. Поради това е важно да се изясни кои са *ключовите познания*, свързани с развитието на успешни предприемачески дейности. Преобладаващата част от анкетираните жени предприемачи имат натрупан немалък опит в бизнеса и поради тази причина могат да определят знанията, които са най-полезни в процеса на създаване и управление на техните фирми. Получените отговори позволяват те да се групират в три категории (фиг. 2.). В групата на определените като най-важни за предприемача попадат тези от областта на мениджмънта, счетоводството и финансите, маркетинга. Това е очаквано от гледна точка на обстоятелството, че особено в началните етапи от дейността на фирмата предприемачът съчетава и ролята на мениджър, както и други функции, тъй като създаваните фирми са обикновено малки. Познанията в посочените области са ценни, за да се проследява финансовото състояние на бизнеса, да се води по-ефективна комуникация с потенциални инвеститори, партньори, финансиращи институции; правилно да се дефинират пазарните възможности и потребностите на клиентите, както и да се постигат на *конкурентни предимства*. С разрастване на дейността на фирмата и увеличаването на персонала нараства значението и на знанията и уменията, свързани с планирането, организирането, разпореждането, мотивацията и контрола.

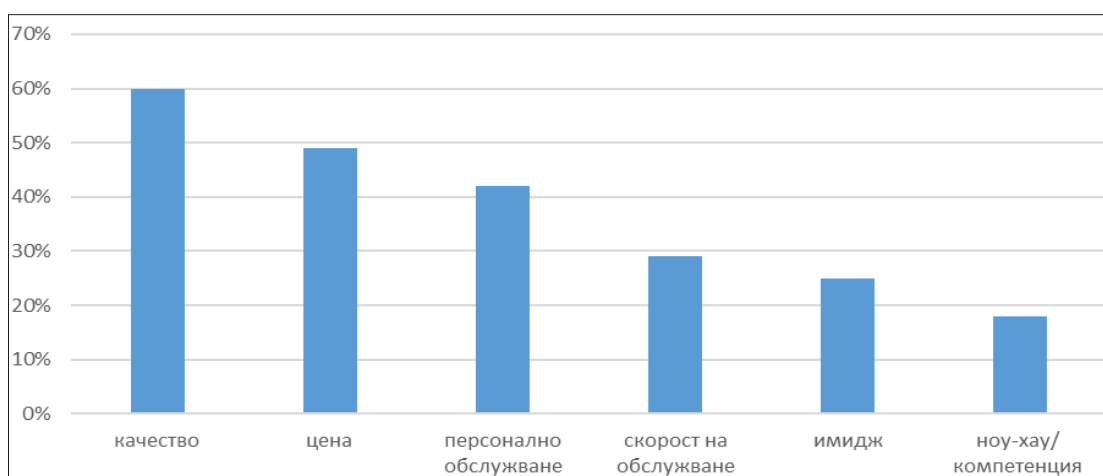
³⁶ **Чолакова, Кр. Пенчо Семов – Успехът (трето допълнено издание).** В. Търново: Фабер, 2019.

Фигура 2. Ключови знания за предприемачите
(Процентите надвишават 100%, тъй като респондентите са давали повече от един отговор)

Във втората категория знания попадат владението на чужди езици и психологията. Психологическата перспектива подпомага разбирането и комуникацията със служителите и партньори, мотивирането на персонала, разрешаването на конфликти и изграждането на силен екипен дух. Не на последно място тя дава на предприемача по-висока степен на познаване и повече умения за борба със стреса и емоционално прегаряне. Ползването на чужди езици позволява да се общува директно с партньори от други страни и да се разширяват пазарните възможности на фирмата. Вероятно като важни са ги определили тези дами, които са интернационализирали вече своите бизнеси или имат начертани планове за тяхното международно представяне. Третата категория включва технически и юридически познания. По-рядкото им посочване може да се обясни със секторите, в които оперират създадените от дами фирми – услуги и търговия. Малко над 10% от анкетираните предприемачи са в сферата на производството, където са необходими в по-висока степен специфични технически познания. Възможността за получаване на правни съвети от юридически кантори вероятно е причината да не са поставени тези познания сред най-ключовите за предприемачите. Широкият достъп и до тези специализирани услуги обяснява получените резултати.

Въз основа на анализиранияте отговори, касаещи *предпоставките* за успех, необходимите *знания* на предприемача и *значението на образованието*, е съществено да се обърне внимание и на въпроса кои са основните *конкурентни предимства* на бизнесите, управлявани от жени.

Фигура 3. Конкурентни предимства на бизнеса
(Процентите надвишават 100%, тъй като респондентите са давали повече от един отговор)

На първо място е поставено качеството на продуктите или услугите (фиг. 3.). Следват цената, на която стоките и услугите се предлагат, както и персоналното обслужване на клиентите. Посочените отговори разкриват стремежа на жените предприемачи да създават *устойчиви конкурентни предимства*. Те произтичат също така от предмета на дейност и от размера на тяхната фирма. Сред конкурентните предимства, с помощта на които дамите, основали и ръководещи свой бизнес, се стремят да завладеят пазарни позиции и да се установят трайно на пазара, са бързината, с която продуктът или услугата се предоставя. Разчита се и на изградената репутация сред клиентите, което е валидно за фирмите с по-дълга пазарна история. Най-малка част от изследваните жени предприемачи се осланят на притежавано специфично ноу-хау.

С оглед на посочените отговори относно основните конкурентни предимства на бизнесите на жените предприемачи интерес представлява доколко те са имали възможност и са извършили инвестиции в съвременно оборудване. Почти 80% от респондентите заявяват, че разполагат с техника, която е със средна възраст до 10 г., като половината от тази техника е придобита и не е по-стара от 5 г. Вероятно това се дължи на спецификите на предмета на дейност, които не се характеризират с необходимостта от скъпоструващо специализирано оборудване и по-скоро ниските бариери за навлизане в съответния отрасъл. Освен това през двата програмни периода (2007–2013 и 2014–2020 г.) от структурните и инвестиционните фондове на ЕС до бизнеса достигна значим финансов ресурс, част от който беше инвестиран в модернизирани дейността на предприятията, насърчаване създаването на нови бизнеси, включително и за закупуване на модерно оборудване.

Формирани изводи от направеното изследване

Анализът на резултатите от направено проучване сред жени предприемачи в нашата страна дава възможност за следните *обобщения*:

Личните качества са основна предпоставка за постигане на успех в бизнеса. Това потвърждават резултатите от други изследвания, които акцентират именно върху решаващата роля на предприемача и налагат обмисляне на иновативни подходи за възпитание и обучение, целящи формиране на предприемчиви и проактивни личности. Сред другите определящи предпоставки са благоприятната бизнес среда и участието в мрежи.

Образованието е определено като важен фактор в процеса на създаване и управление на бизнеса, като „топ три“ на ключовите познания за предприемачите са в областта на мениджмънта, счетоводството и финансите, маркетинга. Наред със специализираните познания, произтичащи от спецификата на предприемачеството, такива курсове биха били полезни за активността и успеха на дамите в бизнеса.

Жените предприемачи посочват категорично, че качеството на продуктите и услугите е основното им конкурентно предимство. Това обяснява и тяхното мнение, че образованието има решаващата роля за предприемача, както и стремежът за инвестиране в сравнително ново оборудване.

Заклучение

Женското предприемачество в света се развива с ускорени темпове през последните години, в това число и в България. Безспорният принос на дамите към обществено-икономическото развитие поражда големия научен и правителствен интерес към тази тематика. Сред дискутираните въпроси са създаването на по-добри условия за развитие на предприемачески инициативи от жени, ролята на обучението, както и необходимите за техния успех знания. Проучване сред 176 жени предприемачи в нашата страна установи, че според тях най-важното за успех в бизнеса са личните качества, благоприятната бизнес среда и участието в мрежи. Доминиращата част от анкетираните определят образованието като важен фактор в предприемаческата дейност. Специфичните знания по предприемачество наред с тези в областта на мениджмънта, счетоводството и финансите и маркетинга са необходими за започване и развиване на бизнес. В дейността си изследваните жени предприемачи се стремят да създават устойчиви конкурентни предимства

(главно чрез адекватно качество, приемлива цена и персонално обслужване) и по този начин да са конкурентоспособни на вътрешния и международните пазари.

Ограниченията на настоящото изследване са свързани с неголемия размер на извадката от жени предприемачи, което не позволява да се правят обобщения за цялата съвкупност. Данните се базират на отговорите на самите респонденти, които могат да са повлияни от конкретната ситуация, настроение и други фактори. Независимо от това получените резултати спомагат за създаването на една по-реалистична картина за жените предприемачи в страната ни.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Андонова, В., Кръстева, М.** (с участието на Георгиев, Я. ИИП, Исаза, Е., Университет на Андите, Колумбия). *Национален доклад на GEM предприемачеството в България 2016/17*. Сдружение „Глобален предприемачески мониторинг“, 2017. // **Andonova, V., Krasteva, M.** (s uchastieto na Georgiev, Ya. IP, Isaza, E., Universitet na Andite, Kolumbiya). *Natsionalen доклад na GEM predpriemachestvo v Bulgaria 2016/17*, Sdruzhenie „Globalen predpriemacheski monitoring“, 2017.
2. **Дракър, П.** *Мениджмънт за бъдещето*. Варна: Карива, 1997. // **Drakar, P.** *Menidzhmant za badeshteto*. Varna: Kariva, 1997.
3. **Дракър, П.** *Новаторство и предприемачество: практика и принципи*. София: Изд. „Христо Ботев“, 1992. // **Drakar, P.** *Novatorstvo i predpriemachestvo: praktika i printsipi*. Sofia: Izd. „Hristo Botev“, 1992.
4. **Петев, Б.** Икономическата сигурност, фактор за национална сигурност. *Бизнес посоки*, бр. 1 /2021, БСУ, Бургас, 2021, с. 69–73. // **Petev, B.** *Ikonomicheskata sigurnost, faktor za natsionalna sigurnost*. *Biznes posoki*, br. 1 /2021, BSU, Burgas, 2021, s. 69–73.
5. **Тодоров, К.** *Бизнес предприемачество*. София: БАРМП, 2015. // **Todorov, K.** *Biznes predpriemachestvo*, Sofia: BARMP, 2015.
6. **Тодоров, К., Коларов, К., Керезиев, Ил., Руйчев, С.** *Динамичните предприемачи в България: състояние, тенденции, нужди, обучение*. София: УИ „Стопанство“, 2004. // **Todorov, K., Kolarov, K., Kereziev, P., Ruychev, S.** *Dinamichnite predpriemachi v Bulgaria: sastoyanie, tendenzii, nuzhdi, obuchenie*. Sofia: UI „Stopanstvo“, 2004.
7. **Христова, В., Стоянов, И.** *Предприемачеството: теоретични основи и практически измерения*. В. Търново: Ай анд Би, 2015. // **Hristova, V., Stoyanov, I.** *Predpriemachestvoto: teoretichni osnovi i prakticheski izmereniya*. V. Tarnovo: Ay and Bi, 2015.
8. **Чавдарова, Т.** *Социална вграденост на дребното предприемачество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014. // **Chavdarova, T.** *Sotsialna vgradenost na drebnoto predpriemachestvo*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014.
9. **Чолакова, Кр.** *Пенчо Семов – Успехът (трето допълнено издание)*. В. Търново: „Фабър“, 2019. // **Cholakova, Kr.** *Pencho Semov – Uspehat (treto dopalнено издание)*. V. Tarnovo: „Faber“, 2019.
10. **Aldás-Manzano, J., Martínez-Fuentes, C. & Pardo del Val, M.** *Women Entrepreneurship and Performance* (chapter in the book *Women’s Entrepreneurship and Economics*), 2012, DOI: 10.1007/978-1-4614-1293-9_7, 2012.
11. **Bekh, O.** *Training and Support for Women’s Entrepreneurship*. ETF Working Paper, European Training Foundation, 2014.
12. **Berge, L., and A. Pires.** *Gender, Formality, and Entrepreneurial Success*. *Small Business Economics*, 2020, 55, pp. 881–900, <https://doi.org/10.1007/s11187-019-00163-8>.
13. **Camelo-Ordaz, C., Diáñez-González, J. R., & Ruiz-Navarro, J.** *The Influence of Gender on Entrepreneurial Intention: The Mediating Role of Perceptual Factors*. *BRQ Business Research Quarterly*, October–December, 2016, 19(4), pp. 261–277, p. 272.
14. **Chowdhury, F., & Audretsch, D.** *Institution as Looting Apparatus: Impact of Gender Equality and Institutions on Female Entrepreneurship*. *Eurasian Business Review*, 2014, 4, pp. 207–225.
15. **Coughlin, J., & Thomas, A.** *The Rise of Women Entrepreneurs: People, Processes, and Global Trends*. Quorum Books, 2002.
16. **Dastourian, B., Kesim, H., Amiri, N., & Moradi, S.** *Women Entrepreneurship: Effect of Social Capital, Innovation and Market Knowledge*, *AD-minister* N°. 30 January–June 2016, pp. 115–130. DOI:10.17230/ad-minister.30.6 www.eafit.edu.co/ad-minister

17. **Dean, H., Larsen, G., Ford, J., & Akram, M.** Female Entrepreneurship and the Metanarrative of Economic Growth: A Critical Review of Underlying Assumptions. *International Journal of Management Reviews*, 2019, 21, pp. 24–49, DOI: 10.1111/ijmr.12173.
18. **Devi, T., Panigrahi, Sh., Maisnam, Ch., Alyani, W., & Bino, E.** The Female Entrepreneurs' Attitude Towards Entrepreneurship: How Entrepreneurial Orientation and Desirability Influence Intention of Entrepreneurial Students? *Delhi Business Review*, July–December, 2019, 20(2).
19. **Fleck, E.** To Grow or Not to Grow: Challenges or Choices for Female Entrepreneurs? *Journal of Business Diversity*, 2015, 15(2), pp. 27–45.
20. **Hahn D., Minola, T., Van Gils, A., & Huybrechts, J.** Entrepreneurial Education and Learning at Universities: Exploring Multilevel Contingencies. *Entrepreneurship & Regional Development*, 2017, 29(9–10), pp. 945–974, <https://doi.org/10.1080/08985626.2017.1376542>.
21. **Jennings, J., & Brush, C.** Research on Women Entrepreneurs: Challenges to (and from) the Broader Entrepreneurship Literature? *Academy of Management Annals*, 2013, 7(1), pp. 663–715, DOI: 10.1080/19416520.2013.782190.
22. **Meyer, N.** The Impact of Work Experience on Selected Entrepreneurial Factors. *Polish Journal of Management Studies*, 2020, 22(2), DOI: 10.17512/pjms.2020.22.2.17.
23. **Tiwari, P., Bhat, A. K., & Tikoria, J.** An Empirical Analysis of the Factors Affecting Social Entrepreneurial Intentions. *Journal of Global Entrepreneurship Research*, 2017, 7(1), DOI: 10.1186/s40497-017-0067-1.
24. **Tsyganova, T., & Shirokova, G.** Gender Differences in Entrepreneurship: Evidence from Gem Data. *Organizations and Markets in Emerging Economies*, 2010, vol. 1, no. 1(1).
25. **Van der Sluis, J., Van Praag, M., & Vijverberg, W.** Education and Entrepreneurship Selection and Performance: A Review of the Empirical Literature. *Journal of Economic Surveys*, 2008, 22(5), pp. 795–841, DOI: 10.1111/j.1467-6419.2008.00550.x.
26. **Westhead, P., & Solesvik, M.** Entrepreneurship Education and Entrepreneurial Intention: Do Female Students Benefit? *International Small Business Journal*, 2016, 34(8), pp. 979–1003.